

Žemininkai Vilniuje: santykis su daugiataučio miesto erdve

Mindaugas Kvietkauskas

Lietuvių literatūros katedra
Literatūros, kultūros ir vertimo tyrimų institutas
Vilniaus universitetas
El. paštas: mindaugas.kvietkauskas@ff.vu.lt
<https://orcid.org/0000-0002-8413-7631>

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjama, koks buvo ir kaip kito žemininkų kartos autorių santykis su daugiataučio Vilniaus erdve nuo 1940 m., kai šios generacijos jaunimas persikėlė į Lietuvos atgautą sostinę. Ankstesniuose žemininkų kūrybos tyrimuose buvo konstatuojama, kad Vilniaus patirtis esmingai paveikė šios kartos kultūrinį sąmoningumą, tačiau nebuvo analizuojama, kaip formavosi žemininkų vilnietiškoji savivoka, kaip kūrėsi ir keitėsi jų plėtotas Vilniaus diskursas, kokios miesto reikšmės jame akcentuojamos, kaip reišėsi santykis su daugiataute urbanistine aplinka ir kultūriniu „kitu“. Straipsnyje sociokultūriniu aspektu tiriami keturių žemininkų autorių, reflektavusių savo vilnietišką patirtį, – Pranės Aukštikalnytės-Jokimaitienės, Kazio Bradūno, Vytauto Mačernio ir Alfonso Nykos-Niliūno – poetiniai ir egodokumentiniai tekstai, taip pat – autobiografiniai literatūrologės Vandos Zaborskaitės liudijimai. Pirminės minėtų tekstų nuostatos atrodo panašios – etnocentrinės ir monologiškos, vyruoja miesto lietuviškumo ir europietiško reikšmių ašis, aiški erdvės kultūrinio gryninimo pastanga. Vis dėlto vėliau, jau karo metais, o ypač pokariu, prasideda dalies žemininkų individualaus santykio su Vilniumi kaita, nacionalizmo schemų laisvinimas ar peržengimas, „kito“ ženklų integravimas, kurį pirmiausia liudija jų poezija ir poetinės prozos kodu parašyti tekstai. **Reikšminiai žodžiai:** žemininkų karta, Vilnius, miesto erdvė, kultūrinis „kitas“, Holokausto atmintis.

Žemininkai Literary Movement in Vilnius: Relationship with the Space of a Multinational City

Abstract. The article examines the relationship between the generation of *žemininkai* (a literary movement; its name can be roughly translated as ‘representatives of land’) and the multi-ethnic Vilnius urban space since 1940, when the young representatives of this generation moved to the regained capital of Lithuania. Previous studies of their work stated that the experience of Vilnius had a significant impact on the cultural consciousness of this generation, but they never analysed the process of development of their ‘Vilnius identity’ and urban discourse, the meanings of the city that it emphasised, and the manifestations of the relationship with the multi-ethnic urban environment and the cultural ‘other’. The article presents socio-cultural analysis of the poetic and ego-documentary texts of four *žemininkai* authors who reflected on their Vilnius experience – Pranė Aukštikalnytė-Jokimaitienė, Kazys Bradūnas, Vytautas Mačernis, and Alfonsas Nyka-Niliūnas, as well as the autobiographical testimonies of the literary scholar Vanda Zaborskaitė. Their initial attitudes seem to be similar – ethnocentric and monological, whereas the urban imagination is dominated by the axis of the Lithuanian-European cultural meanings, and the spatial images are distilled from the signs of the local cultural ‘Other’. However, as early as during the war years, and especially in the post-war period, a shift in the individual attitudes of some of the *žemininkai* is evident. The initial nationalistic schemes are loosened or questioned, and signs of the ‘Other’ are integrated, which is first of all manifested in their poetry and poetic prose about Vilnius. **Keywords:** *žemininkai* generation, Vilnius, urban space, cultural Other, Holocaust memory.

Received: 05/09/2023. Accepted: 10/09/2023

Copyright © Mindaugas Kvietkauskas, 2023. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Profesorės Vandos Zaborskaitės atsiminimuose studijos Vilniaus universitete, kurias ji pradėjo 1941 m. rudenį, iškyla kaip viena lemtingiausių asmenybę formavusių patirčių. *Autobiografijos bandyme* (2012) jos pirmoji kelionė iš Panevėžio į Vilnių vokiečių sunkvežimiu pasakojama kaip simbolinis siužetas. Aštuoniolikmetė važiuoja per aklina rudens naktį „tarsi į niekur“, miestas skendi visiškoje tamsoje (dėl oro antskrydžių langai uždangstyti, nedega gatvių žibintai), tačiau išaušus rytui patiriama pakili grožio atvertis. Einant į universitetą J. Basanavičiaus gatve, pirmąkart išvystamas Vilniaus vaizdas: „Prieš akis pakalnėje vėrėsi Vilniaus panorama, kvapą užgniaužė džiaugsmingas susijaudinimas.“ Paskui eina pirmasis labirintiškų universiteto kiemų ir auditorijų įspūdis: „Universitetas užbūrė iš karto ir jau visiems laikams“ (Zaborskaitė, 2012, p. 105). Kitame tekste šią patirtį Zaborskaitė (1999, p. 10) apibūdina taip: „Tai buvo išsvajoto, išsapnuoto Miesto atradimas.“ Pasakodama apie savo studijas, bendravimą su profesoriais (ypač su Vincu Mykolaičiu-Putinu, Baliu Sruoga) ir žemininkų kartos literatais, su katalikiška ateitininkų aplinka, Zaborskaitė (2012, p. 90, 116, 316) ne kartą pabrėžia šio trumpo vilnietiškojo laikotarpio – vos pusantų metų iki universiteto uždarymo – išskirtinumą, tuometinio vidinio gyvenimo intensyvumą. Vilnius veikia kaip iniciacijos erdvė, kurioje sąmonė pereina į naują etapą.

Toks Zaborskaitės liudijimas apie Vilniaus reikšmę būdingas didelei daliai žemininkų kartos autorių. Jų kūrybos tyrimuose jau ne kartą akcentuota, kad persikėlimas studijuoti į 1939 m. Lietuvos atgautą Vilnių šiai generacijai buvo išskirtinė patirtis, itin veikusi jos kultūrinę savimonę: „Koks buvo greitas, koks intensyvus jaunų lietuvių, Vilniaus universiteto studentų sugrįžimas į Vilnių, dvasinis jų įsigyvenimas, pažinimas. Ir tai tarsi priklausė žemininkų kartai, jos prasmėms: Vilnius Lietuvai, jos žemei skiria aukštąjį ontologinį matmenį“ (Daujotytė, 2021, p. 69). Vilniaus istorijos ir architektūros atradimas apibūdinamas kaip vienas svarbiausių meninės vaizduotės kaitos impulsų, kaip kultūrinių kontekstų plėtros ir europėjimo veiksnys (Kubilius, 2001, p. 134; Balsevičiūtė, 2001, p. 30; Tūtlytė, 2017, p. 87). Vis dėlto šie bendri teiginiai, paremti pačių kūrėjų ištarmėmis, neatskleidžia konkrečios žemininkų situacijos, kurią skatina aiškintis sociokultūrinis žvilgsnis: su kokiomis mentalinėmis nuostatomis jie atvyko į daugiatautį Vilnių, kaip susidūrė su vilnietiška socialine, kultūrine ir kalbine aplinka, kaip į ją reagavo, ar šios reakcijos ir mentalinės nuostatos keitėsi, koku būdu šis santykis reiškesi jų tekstuose? Straipsnyje siekiama tirti, kaip žemininkų kartoje vyko Vilniaus kultūrinio įsisavinimo ir įsisąmoninimo procesas.

Ankstesniame žemininkų generacinei savimonei skirtame tyrime esu įvardijęs Vilniaus atgavimą kaip pirmąją stiprią jų kolektyvinę patirtį, kuri pastūmėjo savito kartos tapatumo formavimąsi (Kvietkauskas, 2022, p. 18). Remiantis klasikine sociologine Karlo Mannheimo ir Norberto Eliaso kartų teorija, kuri detalai aptariama minėtame tyrime, šią patirtį galima laikyti įspaudu, itin paveikusi kartos kolektyvinį savivaizdį vadinamuoju kritiniu periodu, t. y. vėlyvos paauglystės ir ankstyvos jaunystės laikotarpiu, kai asmuo eksperimentuoja, ieškodamas savo sociokultūrinio tapatumo (Mannheim, 1964, p. 551; Elias, 1996, p. 154, 278). Be to, ši patirtis buvo susijusi su jaunimo kolektyviniu mo-

bilumu – persikėlimu į kitokią gyvenamąją erdvę (*der Lebensraum*), turėjusią specifinę kultūrinę ir mentalinę atmosferą, o toks gyvenamosios erdvės pokytis neretai transformuojasi į kitoniškos socialinės dislokacijos pojūtį, vienijantį tam tikrą kartą (Mannheim, 1964, p. 528). Pasitelkiant vėlesnę Eliaso (2001, p. 183) sąvoką, tokia patirtis gali virsti ir savitu *habitus* (t. y. sociokultūrinės laikysenos) sluoksniu. Daugybė žemininkų kartos literatūrinių, eseistinių ir egodokumentinių tekstų, kurie pasitelkiami ir šiame straipsnyje, leidžia tvirtinti, kad vilnietiškoji patirtis iš tiesų buvo svarbi jų generacinio tapatumo sanklodos dalis, reflektuota ir poetizuota jau karo metais, o ypač – vėliau, iš laiko distancijos, tiek išėivijoje, tiek ir vėlyvojo sovietmečio bei nepriklausomoje Lietuvoje.

Tai konstatavus, lieka atviras klausimas, kaip formavosi šios kartos santykis su Vilniaus erdve ir jo sociokultūrinė tikrove, kai lietuvių studentai, maždaug dvidešimtmečiai, 1940–1941 m. apsigyveno atgautoje daugiatautėje sostinėje. Reikia prisiminti, kad prieš miesto atgavimą, 1939 m. lenkų administracijos oficialiosios statistikos duomenimis, iš maždaug 200 000 jo gyventojų didžioji dauguma (65 %) buvo lenkai, o daugiau negu ketvirtadalis (27 %) – žydai, daugiausia vartoję gimtąją jidiš kalbą¹. 1940 m. viduryje, į Vilnių atsikėlus keliolikai tūkstančių lietuvių ir susijungus su vietine lietuviška bendruomene, jų skaičius pasiekė tik apie 20–25 000, taigi apie 10–12,5 proc. miesto gyventojų (Stravinskienė, 2023, p. 82, 93). Vadinas, politinę ir administracinę valdžią Vilniuje įgiję lietuviai iš tiesų buvo mažuma, kurios didžiąją dalį sudarė tik pradedantys su miestu susipažinti, kalbinių barjerų ir socialinių kodų atskirti naujakuriai. Jų apsigyvenimą lydėjo Vilniuje 1940–1941 m. palaiptui augusios etninės įtamos: dėl ankstesnio nacionalistinio dviejų valstybių konflikto ir agresyvaus „atlietuvinimo“ politikos – tarp lietuvių ir lenkų (Laurinavičius, 2015, p. 183–184; Venclova, 2019, p. 228; Černiauskas, 2021, p. 98–99); dėl tarpukariu stiprėjusio antisemitizmo ir dalies žydų reikštos paramos 1940 m. birželį Vilnių okupavusiai sovietų valdžiai – tarp lietuvių, lenkų ir žydų (Eidintas et al., 2013, p. 198; Sirutavičius et al., 2012, p. 437–439). Nepaisant lietuvių valdžios siekio dominuoti, kasdieniame miesto gyvenime naujakurių socialinio saugumo jausmas buvo pažeidžiamas dėl jų kitoniškumo ir menkos integracijos vietinėje aplinkoje (Vosyliūtė, 1999, p. 195). Nuo 1941 m. žemininkų karta Vilniuje tapo totalitarinių represijų – masinių sovietinių trėmimų, kruvino Holokausto – liudytojai. Kaip tokiomis dramatiškomis sąlygomis klostėsi žemininkų vilnietiškoji savivoka ir jų plėtotas Vilniaus diskursas, kokios miesto reikšmės jame akcentuojamos, ar galima atpažinti tam tikrus santykio modelius? Anot Vytauto Kubiliaus (2001, p. 134), „Vilniuje lietuvių meninė savimonė palengva plėšėsi iš agrarinės sanklodos glėbio, pasiduodama itin savitai miesto-valstybės sostinės kultūrai, mokydamasi sintetizuojančio žvelgimo“. Tačiau ar iš tiesų žemininkų generacijoje, itin reikšmingoje XX a. lietuvių kultūrai, galima matyti naujo mentaliteto, atviresnio urbanistinei kultūrinei įvairovei, formavimosi ženklų? Ieškosiu atsakymo į šiuos klausimus analizuodamas keturių šios kartos autorių, reflektavusių savo vilnietišką patirtį, poetinius ir egodokumentinius tekstus.

¹ Oficialia lenkiška tarpukario Vilniaus statistika pagrįstai abejojama, nes gyventojų surašymų metu būdavo politinio spaudimo ir manipuliacijų. Tuometiniais vokiečių duomenimis, 1939 m. rudenį „lenkų dalis mieste siekė 48 %, žydų 30 %, baltarusių 19 %, lietuvių – tik 1 %“ (Laurinavičius, 2015, p. 529).

Pranė Aukštikalnytė-Jokimaitienė: griežta riba tarp „mes“ ir „jie“

Aukštikalnytė-Jokimaitienė, iš Vabalninko kilusi žemininkų kartos poetė, sovietmečiu beveik nutilusi ir nepublikavusi savo kūrybos, perėjusi į tautosakos tyrimus, buvo tarp pirmųjų VDU studentų, aplankusių atgautą Vilnių. Ji čia atvyko jau 1939 m. spalio 28 d. kartu su įžygiuojančia Lietuvos kariuomene: dalyvavo studentų korporacijų atstovų kelionėje, simboliškai palaikiusioje kariuomenės žygį į sostinę. Korporantai tą dieną surengė demonstraciją su vėliavomis nuo Vilniaus geležinkelio stoties iki Katedros aikštės, stebėjo trispalvės iškėlimą Gedimino pilies bokšte (Jokimaitienė, 1992a, p. 149). Savo straipsnyje apie šią studentų akciją, pavadintame „Didžiosios Valandos dūžis“ (paskelbtas 1939 m. žurnale *Ateitis*), poetė kūrė patetišką įžengimo vaizdą – tai lietuvių pergalė, svajonių išsipildymas ir susivienijimas su iki šiol engtais miesto gyventojais: „Toli nuskamba, nuaidi dūžis – Didžiosios Valandos dūžis... Mūsų širdys, mūsų rankos Jums, laisvosios sesės ir broliai vilniečiai! Prieš mus visus vingiuoja didis kelias – Darbo, Kūrybos, Laimėjimo kelias!“ (Aukštikalnytė, 1939, p. 224). Tačiau vienybė suvokiama itin nacionalistiškai: išbalę, nudrįsę Vilniaus krašto vaikai „nebemoka savo kalbos“, tad lietuvių laukia daug darbo išpuoselėjant „tas jaunutes atžalas, svetimųjų sužeistas“; „žandariškos išvaizdos lenkų tarnautojai“ mieste dar slankioja, „bet – ačiū Dievui – nebebaisūs. Net ir neapykantos nebeverti, nes likimas užtektinai jiems atkeršijo“; su viršenybės pojūčiu rašoma, kaip išalkę lenkai gatvėse laukia lietuvių duonos, kurios dabar jiems reikia prašyti iš „chamų“ (*ibid.*, 222). Užuojautos savo valstybę ką tik praradusiai lenkų visuomenei, mėginimo suvokti jos situaciją nėra. Taigi autentiško jaunystės teksto liudijamas santykis – tautiškai egocentriškas. Siekiama politinio ir psichologinio revanšo su lenkais, brėžiama griežta riba tarp „savųjų“ ir empatijos nevertų „svetimųjų“, perteikiamos kolonizacinės Vilniaus „atlietuvinimo“ nuostatos. Manytina, kad toks autorės požiūris atitiko anuomet plačiai paplitusias, populiarias lietuvių visuomenės nuotaikas, kurios dažnai lemdavo ir Lietuvos vyriausybės politiką Vilniaus krašte (Laurinavičius, 2015, p. 541).

Atgimimo laikais Aukštikalnytė-Jokimaitienė ėmė rašyti svarbų egodokumentikos tekstą – atsiminimus „Apie Gediminą ir save“, kurie liko nebaigti dėl autorės mirties 1989 m. (1992–1993 m. atsiminimai paskelbti žurnale *Metai*) (Jokimaitienė, 1992a, 1992b, 1992c, 1993). Tekstas sumanytas kaip memuarai apie jos vyrą, žemininkų kartos poetą tremtinį Gediminą Jokimaitį (beje, kilusį iš lenkakalbės bajorų giminės), tačiau iš tiesų plėtojosi kaip platesnis literatūrinio gyvenimo, asmeninės ir generacinės patirties liudijimas. Jame autorė atskleidžia ir lietuvių studentų įsikūrimo Vilniuje situacijas, kurios neretai aprašomos pagaviu socialinėms detalėms žvilgsniu. 1940 m. sausį Aukštikalnytė su drauge išsinuomojo kambarį Užupyje, dabartinėje Krivių gatvėje (buv. *Popowska*), buvusio lenkų tarnautojo šeimos bute: „Kadangi tėvas buvo atleistas iš darbo, šeima neturėjo iš ko gyventi, tai buvo priversti nuomoti vieną kambarį“ (Jokimaitienė, 1992a, p. 151). Mėnima, kad šeima gyveno pusbadžiu (lietuvės studentės pastebi, kad šeimnininkai slapčia po truputį atsipjauna jų atsivežtų lašinių), kad jų dukros ir joms asistuojantis vaikinai („Liušėkas, buvęs dailės studentas“) niekur nedirba ir nestudijuoja. Tačiau tokia

padėtis, kurioje atsidūrė nacių okupuotos Lenkijos tarnautojo šeima Vilnių perdavus Lietuvai, uždarius visas buvusias įstaigas ir universitetą pavertus lietuvišku (būtent dėl to lenkų jaunimas nestudijuoja), apibūdinama kaip lenkų tautinė „keistenybė“, „nenoro dirbti“ padarinys: „Keistas buvo jų gyvenimo būdas: niekas nieko nedirbo. Ko jie laukė – nežinau“ (*ibid.*, p. 151). Aprašant santykį su šeiminingais ir lenkų jaunimu, nuolat pabrėžiamas nesusikalbėjimas ir kultūriniai skirtumai: bandę asistuoti lietuviams lenkai kavalieriai „neįdomūs“, šeiminingai merginas „protina“ greičiau tekėti, o ne studijuoti, tuo metu linksmus jų draugus lietuvius studentus (Alfonso Čipkų, Kazį Umbrasą) laiko „baisiais chuliganais“; jie moraliai pasmerkia lietuves, išėjusias su šiais jaunais rašytojais romantiško naktinio pasivaikščiojimo po Vilniaus kalvas; apskritai gyvenimas pas Užupio lenkus apibūdinamas kaip „egzotika“ ir ieškoma galimybės persikelti „pas savus“ (Jokimaitienė, 1992a, p. 151–153; 1992b, p. 119).

Aukštikalnytė-Jokimaitienė aprašo dalyvavusi lietuvių valdžios 1940 m. pavasarį inspiruotoje studentų kovoje dėl kalbos Vilniaus bažnyčiose, kai lenkiškos mišios būdavo tyčia ardomos lietuviškų giesmių giedojimu². Galiausiai tai baigėsi gegužę įvykusiomis muštynėmis prie Šv. Kazimiero bažnyčios ir riaušėmis, kai radikalūs lietuvių studentai nusiaubė lenkiškas kultūros įstaigas (pavyzdžiui, laikraščio *Kurier Wileński* redakciją, teatrą *Lutnia*). Antilenkiškas studentų riaušes viešu pareiškimu pasmerkė Lietuvių rašytojų draugijos valdyba, tarp jos narių – ir žemininkų autoritetas Vincas Mykolaitis-Putinas, savo dienoraštyje piktinęsis jų organizatoriais: „Iš viso mūsų studentai Vilniuje pasirodo kartais kaip kaimo bernai, kuriems geriau tiktų ne špagos, ne auksu siuvinėtos kepuraitės, bet botagas, kuolas ar sulamdyta kaliausė“ (Mykolaitis-Putinas, 2022, p. 136). Tačiau Aukštikalnytė-Jokimaitienė (1992a, p. 154) 1988 m. rašytuose atsiminimuose šią situaciją vertina tebesilaikydama nacionalistinės konfrontacijos: „Negaliu pasakyti, kad labai geromis priemonėmis buvo atkovotas lietuviškumas bažnyčiose, bet kitokia ‚kalba‘ nebuvo suprantama. Tai tradicinė lietuvių ir lenkų ‚kalba‘.“

Žydai („žydėliai“) Aukštikalnytės (1992b, p. 118) memuaruose minimi tik kaip sovietų valdžios kolaborantai, Holokausto refleksijos nėra. Pasiekęs nacių okupacijos metus, jos pasakojimas daro keistą lankstą – tuo metu autorė pasirenka rašyti apie Jokimaičio patirtį Sibiro tremtyje, tačiau beveik apeina savo gyvenimą Vilniuje. Grįžus prie santykių su lenkais pokario metu, kai susituokę Jokimaičiai patyrė didelių sovietų valdžios persekiojimų, autorės (1992c, p. 127, 133) nuostatos atrodo nepakitusios – su aiškiu pranašumo pojūčiu minimi „lenkeliai, o gal sulenkėję lietuviai“, neigiamai vertinama Umbraso žmona vilnietė Regina, kuri „taip ir liko Antakalnio lenkelė, paprasta darbininkė“. Taigi ribos tarp „mes“ ir „jie“ pojūtis išlieka net ir keičiantis aplinkybėms.

Vienintelėje Aukštikalnytės-Jokimaitienės lyrikos knygoje *Sugrižimai*, sudarytoje ir išleistoje 1993 m. jau po autorės mirties, Vilniaus erdvės ženklų beveik nėra, nors daugumą eilėraščių, sukurtų 1940–1945 m., lydi prieraišas „Vilnius“. Dviejuose iš jų („Miegantis

² Lietuvių ir lenkų kovos dėl pamaldų kalbos Vilniaus bažnyčiose truko nuo XIX a. pab. Mišių trikdymas giedant arba atsakinėjant kunigui kita kalba buvo abiem pusėms nuo seno pažįstama tų kovų praktika (Merkys, 2006, p. 441–446).

miestas“, „Tremtinys“) kalbama apie simbolinį miestą, kuris pasirodo gaubiamas nakties, nebylus, griūvantis, baugus: „Tada klausau, / Kaip atsidūsta / Pajuodę mūrai ir skliautai, / Kaip pamažu artėja į mane / Šio miesto tylinti niūri dvasia - - -“ (Aukštikalnytė, 1993, p. 37). Abiejuose tekstuose iškyla opozicija tarp subjektės (-o) ir kolektyvinio „kito“: „Miegančiame mieste“ – tarp „aš“ (vėliau „mes“) ir naktį į miestą artėjančių, ties pilimi sustojančių paslaptinių priešų; „Tremtynyje“ – tarp mirštančio „seno miesto tremtinio“ ir abejingų praevių (*ibid.*, p. 26, 37). Nors simboliški ir abstraktūs, šie vaizdiniai liudija, kad urbanistinė erdvė siejama su binarine priešprieša tarp savasties ir svetimumo. Kita vertus, fiksacija ties tapatybių priešprieša gali liudyti nerimą dėl savosios tapatybės nesaugumo, gynybinę reakciją (Bhabha, 1994, p. 74–75). Regis, Aukštikalnytė nerado būdo šiai Vilniaus keliamai kultūrinei įtampai įveikti.

Kazys Bradūnas: konservatyvi „kito“ ženklų atranka

Žemininkų poezijos kontekste Bradūnas išsiskiria eilėraščių apie Vilnių gausa, yra sukūręs savąjį šio miesto simbolinį tekstą ir jo poetinę topografiją. 1943 m. poetas debiutavo nelegaliai išleistu nedideliu sonetų rinkiniu *Vilniaus varpai* (14 eilėraščių). Tai vienintelė žemininkų kartos autoriaus knyga, liudijanti autentišką karo metų santykį su atgautąja sostine (apie autentiškumą galima kalbėti todėl, kad ši knyga buvo išleista apeinant nacių cenzūrą). 1947 m. Tiubingene publikuotas papildytas ir naujai suredaguotas šio rinkinio leidimas (17 eilėraščių). Antrasis Bradūno atsigręžimas į Vilniaus temą ryškus 1973–1984 m. Šiam atsigręžimui priklauso ciklai „Pokalbiai su karalium“, „Užėjo prie Vilniaus vieškelio“ ir atskiri eilėraščiai. Trečioji banga – 1993–1996 m. jau Lietuvoje rašyta poezija: ciklai „Auksas ir pelenai“, „Kasinėjimų radiniai“, „Žaidžiantis miestas“ ir atskiri eilėraščiai. Taigi galima analizuoti Bradūno poetinio santykio su Vilniumi raidą.

Debiutiniame sonetų cikle sostinės vaizdinys – lyriškai estetizuotas ir harmoningas. Tai karališkos tradicijos, didžiųjų Europos architektūros stilių (eil. „Gotika“, „Baroko“, „Klasika“), katalikiškojo sakralumo gaubiamas, gamtiškas miestas, kuriame patiriamos jaunystės grožio, laimingos meilės akimirkos („Rytas mano mieste“, „Žiema Antakalny“). Tačiau tokioje išaukštintoje, sublimuotoje miesto erdvėje nėra jokių kultūrinio „kito“ ženklų ar karo realijų. Priešingai, įvairiomis metaforomis pabrėžiamas Vilniaus savumas, lietuviškumas, miesto ir Vilnijos priklausymas etninės Lietuvos peizažui: „Sodžiai, kalvos, kryžiai kapinyne – ta pati Gyvoji Lietuva“; „Mes klajūnai grįžome namolia...“; „Kur šiaurės balzganas dangus, / Kur jovarai lietuviški lapoja...“; „Atsišaukia aidais Nemune / Iš toliausių tėvynės kampų / Ir kur eisiu, vis lydi mane / Balsas Vilniaus varpų“ (Bradūnas, 1943, p. 4, 6, 16). Vilniaus istorijos figūros dažniausiai apibendrinamos daugiskaita (karaliai, kunigaikščiai, patriarchai, laisvės pranašai, kankiniai, kaliniai, ...), tad beveik neiškyla kultūrinį kitoniškumą liudijančių vardų, o LDK laikų ar XIX a. reminiscencijas, neturinčias kultūrinės ir kalbinės konkretikos, galima sklandžiai įtraukti į modernų lietuviškąjį diskursą. Vienintelė bajorišką lenkakalbę tradiciją apibūdinanti metafora cikle yra „pelenai“, ji pasirodo eilėraštyje „Rasuos“ (1943, p. 12), taigi kapinių erdvėje:

*Ir nežinomo kareivio dulkės,
Ir bajoriškos didybės pelenai,
Kurių niekada tenai nepažinai,*

*Čia tau prakalba lyg broliui: gulkis...
Ir atsiguli – taip lengva, taip ramu –
Vien klausais, kaip tolsta žingsniai mylimų.*

Lenkakalbė miesto tradicija lokalizuojama mirties pasaulyje, šiapus ji „niekada“ nebuvo pažinta ir iš jos nieko aktualaus nelikę („didybės pelenai“). Paradoksalu – brolybės jausmas su ja įmanomas, tačiau tik po to, kai visus sulygins mirtis, kai nutrūks esami žmogiškieji saitai. XIX a. viduryje Vilniaus lenkų poetas Juozapas Ignotas Kraševskis savo epe *Anafielas* į mirties pasaulį delegavo suabstraktintą ir egzotiškai vaizduojamą lietuvių tradiciją (Speičytė, 2004, p. 345, 351). Regis, po šimtmečio tokį pat judesį Bradūnas kartojo lenkų tradicijos atžvilgiu. Jo 1943 m. sonetus galima laikyti Vilniaus kultūrinio distiliavimo tekstais: mieste regima aukštoji europietiška klasika, katalikybė ir lietuviškumas, tačiau kitų lokalių kultūrinių pradmenų jame nėra.

Vis dėlto antrajame 1947 m. *Vilniaus varpų* leidime galima pastebėti tam tikrų poslinkių. Redaguodamas rinkinį, Bradūnas keliose vietose keitė pernelyg retoriškus, nacionalistiškai skambančius Vilniaus lietuviškumo akcentus: „Aisčių karališko vainiko, / O Vilniau, deimantas esi“ (1943, p. 9) → „Karališko tėvų vainiko, / O Vilniau, deimantas esi“ (1947, p. 14); „Lietuviškos žemelės kampa / Lankau Kalvarijų takais“ (1943, p. 11) → „Su troškuliu širdy ir lūpose / Tėvų Kalvarijas lankai“ (1947, p. 20); „Ir mes tikim – mus, Dieve, vedi, / Kai trijų milijonų širdy / Skamba Vilniaus varpai“ (1943, p. 16) → „Kai giliai milijonų širdy / Skamba Vilniaus varpai“ (1947, p. 12). „Tėvai“ (protėviai) vietoj „aisčių“ ar „lietuviškos žemelės“, neapibrėžti milijonai vietoj „trijų milijonų“ liudija bandymą išgauti universalesnę prasmę, išvengti pernelyg siauro tautinio stereotipo. 1947 m. rinkinį papildžiusiame sonete „Universiteto kieme“ netikėtai integruojamas ir lenkiškos tradicijos vardas: „Atsinešė Daukantas vargą. / Valančius, Stanevičius, Skarga / Čia matė auštantį rytą“ (1947, p. 19). Pirmojo VU rektoriaus Skargos paminėjimą lemia rimo sąskambis, tarp XIX a. lietuvių rašytojų jo vardas yra anachroniškas, tačiau rašančiam apie universitetą Bradūnui nepakanka tik lietuviškų vardų. „Bajoriškos didybės pelenuose“, pasirodo, esama ir aukso, kurio nepavyksta atsisakyti.

Vėlesniuose Bradūno cikluose ir eilėraščiuose iš dalies išlieka ankstyvosios Vilniaus poetikos bruožai – refleksijos centre yra senoji karališkoji ir kunigaikštiškoji tradicija, istorinė lietuvių tautos lemtis, katalikiškasis erdvės sakralumas, gamtiškumas. Stipriau išryškinama pagonybės ir krikščionybės sandūra, ypač 1973 m. cikle „Pokalbiai su karaliu“ (Bradūnas, 2001a, p. 572, 577–578). Miesto daugiakultūriškumo motyvai taip pat iškyla, nors pavieniais, santūriais štrichais. Įdomiausias šiuo požiūriu – 1981 m. ciklas „Užėjo prie Vilniaus vieškelio“, kuriame tampa atvira pati kalbančiojo pozicija. Tai smuklininkas, priimantis ir išlydintis Vilniaus vieškeliu vykstančius keleivius, įvairius istorinius personažus. Tarp jų pasirodo kunigaikščio žygūnai, žuvę trijų XVIII–XIX a. sukilimų dalyviai (tiesa, bevardžiai), Napoleonas Bonapartas, Michailas Kutuzovas,

Adomas Mickevičius, į Vilniaus Kalvarijas iš Suvalkijos pėsčiomis melstis einanti paties poeto motina. Ypač ryškus asmeninio tapatinimosi su Mickevičiumi gestas VIII ciklo dalyje (jo vardas Bradūno poezijoje ima rodytis nuo 1976 m. rinkinio *Alkana kelionė*; beje, 1974–1976 m. Lietuvoje trijų tomų rinktine išleisti Mickevičiaus *Pono Tado*, lyrikos ir *Velinių* vertimai, galėję paskatinti Bradūno atsigrėžimą). Sutikęs didįjį romantiką užėigoje, subjektas kalbasi su juo kaip su artimu tremtiniu, išeiviu, panašiai praradusiu tėvynę, reiškia jam pagarbą ir staiga pereina į autobiografinį rašymo kodą: „O tu, Kazimiera, dar gyvą rožių puokštę / Padėki Vavely, ten prie poeto karsto“ (Bradūnas, 2001b, p. 170).

Reikšminga ir tai, kad šiame 1981 m. cikle apie Vilniaus istoriją pirmą kartą nuskamba Holokausto motyvas, iki tol Bradūno poezijoje neiškilęs. Tiesa, pasirenkamas itin specifinis būdas jam išreikšti. VII ciklo dalyje vaizduojamas prie užėigos vykstantis Užgavėnių karnavalas, kurio metu persirengėlis Velnias žudo Žydą. Šis jau miršta, tačiau, pasipriešinus kitoms kaukėms, išgelbstimas:

*Giltinę į grabą, vyrai!
Vožia Žydas jai šventa lenta,
Ir Mirtis į karstą svyra, svyra –
Viens, du, trys – ir užkalta, –
Ant kaukolės užbarstyti pelenai –
Dūkim ir dainuokim amžinai!.. (ibid., p. 169)*

Aliuzijos į Vilniaus žydų tragediją perteikimas folkloro kodu, pasitelkiant Užgavėnių karnavalą, kurio persirengėliai įkūnija mitines galias ir svetimus bendruomenei personažus, yra konservatyvus ir dviprasmiškas sprendimas. Žydo figūra subendrinama iki folkloro kaukės, XX a. Holokausto istorija – iki archajiško ritualo, kuris leidžia apeiti konkrečią žmogišką patirtį, kaltės klausimą. Ritualo sferoje įmanoma skirtingų kaukių – Gervės, Šyvio, Žydo – draugystė ir šokis nugalėjus Giltinę, tačiau tai – karnavalo efektas, ne įsmeinto santykio ar tarpusavio empatijos reiškinys. Tai, kad poetas šioje ciklo dalyje pereina iš asmeninių pokalbių su realiais istoriniais personažais į folklorinių kaukių ir mitinio ritualo pasaulį, tikriausiai liudija, kad integruoti žydų tragediją ar judaizmo ženklus į savąjį Vilniaus istorinį pasakojimą, išreikšti jų atžvilgiu individualų santykį yra sunku (nors su Mickevičiumi, įkūnijančiu lenkiškąją Vilniaus tradiciją, toks asmeninis santykis cikle jau reiškiamas visiškai atvirai ir empatiškai). Didelį Bradūno, pirmąkart prabilusio apie Holokaustą, konservatyvumą leidžia suvokti tai, kad šis jo eilėrašitis parašytas praėjus jau kone dvidešimčiai metų po tokių Vilniaus žydų tragedijai skirtų poetinių tekstų, kaip Algimanto Mackaus „Jurekas“, Nykos-Niliūno „Vilnius 1943“, Juditos Vaičiūnaitės „Medalionas“ ar Tomo Venclovos „Ghetto“.

Taigi poetinį Bradūno santykį su Vilniaus daugiakultūriškumu galima apibūdinti kaip lėtą konservatyvią atranką. Toks pat atsargus jis išlieka ir vėlyvojoje poezijoje, rašytoje 10-ajame dešimtmetyje, autoriui jau persikėlus gyventi į Vilnių. Etnocentrinė, miesto erdvės kultūrinio distiliavimo perspektyva jo poezijoje liko esminė, nors išeivijoje, pradėdant jau pirmaisiais pokario metais, Bradūnas pradėjo palengva revizuoti ir plėsti pernelyg siaurus nacionalistinio diskurso rėmus, pirmiausia įtraukdamas pavienius Vilniaus

lenkiškosios tradicijos ženklus. Tačiau „kito“ ženklai atrenkami ir adaptuojami taip, kad neardyty pagrindinės ašies – lietuviškos ir katalikiškos sostinės vizijos.

Vytautas Mačernis: aristokratiškasis erdvės kodas

Mačernio poezijoje, bent jau išlikusioje, Vilniaus erdvė tiesiogiai neiškyla. Vienintelė sąlygiška išimtis – tai „Penktosios vizijos“ II dalis („Ir ašen palikau namus, sodybą ir pilkąsias aukštumas / Ir atėjau miestan“), rašyta Vilniuje 1941 m. Vis dėlto miestas čia yra labai apibendrinta, simbolinė susvetimėjimo ir egzistencinio išsekimo erdvė, kurią galima laikyti daugiau subjekto vidinės krizės projekcija („Pamėgau griaut savy beaugančias galias“), nei poetine Vilniaus reprezentacija (Mačernis, 1990, p. 32–33). Dėmesio nusipelno iki šiol nuošalėje likęs Mačernio (1941, p. 2) straipsnis „Vilnius iš pilies bokšto“, paskelbtas 1941 m. lapkričio 25 d. laikraštyje *Naujoji Lietuva*. Žinoma, tai jaunatviškas tekstas, parašytas praktiniu tikslu – kaip gido pasakojimas, kviečiantis naudotis Vilniaus dailės muziejaus samdomų senamiesčio gidų paslaugomis. Mačernis gidu dirbo 1941–1943 m., tiesioginis jo viršininkas buvo žymiojo *Vilniaus meno* (1940) autorius Mikalojus Vorobjovas³. Minėtina, kad straipsnis iki šiol nebuvo publikuotas nė vienoje Mačernio kūrybos rinktinėje. Savo monografijose jį tik trumpai pamini Virginija Balsevičiūtė (2001, p. 30) ir Vytautas Kubilius (2001, p. 128). Priežastis, kodėl jis liko nutylėtas, galima manyti, yra tai, kad jame Mačernis kalba apie vokiečių kareivių susidomėjimą Vilniaus architektūra ir apie savo pasakojimus „Didžiojo Reicho kariams“, taip pat apie pasivaikščiojimą po Vilnių „su vienu Pareinio vokiečiu“. Be to, teksto pradžioje Mačernis (1941, p. 2) pašiepia sovietų barbarybę: „Praėjusiais metais Vilniun buvo atėję anie žmonės, kurie sakėsi gyveną laimingoj šaly, idealiam rojuj. Tada, žinoma, domėtis Vilniumi jiems nebuvo ko, nes ‚rojuj‘ jie buvo matę ‚geresnių dalykų‘.“ Gali būti, kad šie akcentai straipsnyje yra dėl numanomo intereso – siekiama išlaikyti ir nacių valdžios akyse legitimuoti Vilniaus dailės muziejaus gidų veiklą, todėl pabrėžiama, kad jų paslaugomis naudojasi „tūkstančiai vokiečių karių“. Sovietmečiu toks Mačernio tekstas ne tik nebūtų praleistas cenzūros, bet ir būtų galėjęs rimtai pakenkti šio poeto kūrybos įteisinimui, dėl kurio 7-ajame dešimtmetyje teko sunkiai kovoti – ji kaltinta, pavyzdžiui, „fašistine kartarsio teorija“ (Kubilius, 2006, p. 326). Tad Kubiliaus sudarytose rinktinėse (Mačernis, 1970; Mačernis, 1990) apie šį straipsnį nėra nė užuominos ir jis iš esmės liko užmarštyje.

Vilniaus diskurso požiūriu tai ištis įdomus tekstas – jame iškyla Mačernio akimis regima miesto panorama ir jos refleksija:

Kai pažvelgi iš Pilies bokšto žemyn ir pamatai gatvėse knibždančių žmonių skruzdėlyną, tuoj susivoki, jog šitas miestas dar yra gyvas ir realus. Tačiau kas būtų jo realybė, jeigu jos nepuoštų tokie kūriniai, kaip kalno kaimynė Katedra, jeigu jos nepaįvairintų bokštų bokštai. Štai tarp namų, dengtų raudonom čerpėm, iškyla Šv. Jono varpinės gigantas; jis

³ Dokumentai, liudijantys, kad Mačernis 1941–1943 m. dirbo Vilniaus dailės muziejaus gidu ir nustatytomis valandomis pasitikdavo lankytojus ant Gedimino kalno, saugomi Lietuvos nacionalinio dailės muziejaus dr. M. Vorobjovo asmens fonde (bylos nr. 80).

dairosi toli aplinkui ir neranda už save aukštesnio. Dešinėj, netolies, stovi Dominikonų bažnyčia; aplinkui ją spiečiasi tankiai sustatyti namai, tarsi vaikai apie motiną. Ant Tauro kalno regi Romanovų cerkvę, kuri savo kupolų dėka atrodo tarsi pakibusi danguje. Kai nukreipi žvilgsnį tiesiog į šiaurę, negali nepastebėti juodo Šv. Kazimiero bažnyčios masyvo, kurio mažas, paauksintas kupoliukas žėri rudeninės saulės spinduliuos. Čia pat dešinėj, aikštelėj, šešiomis dorėnų kolonomis paremta stovi senoji miesto rotušė, dabartinis Vilniaus meno muziejus. Tamsiąją Šv. Kazimiero bažnyčių atšviečia už jos ant kalniuko stovinti balta Šv. Dvasios cerkvė. Kairiau ant kalniuko stovi Misionierių bažnyčia, už jos matytis Rusų kapinės. Gi prie blizgančios Vilnios vagos rymo Bernardinų bažnyčia, steliama mažesnės, bet už ją nuostabesnės Šv. Onos bažnyčios. (Mačernis, 1941, p. 2)

Dvidešimtmečio Mačernio žvilgsnis į Vilniaus panoramą nuo Gedimino bokšto – pakilus, poetizuotas, liudijantis stiprų Vorobjovo *Vilniaus meno* poveikį. Tekste galima atpažinti ir paties Mačernio poetinio mąstymo žymes: jo žvilgsnis ypač išryškina miesto vertikales (šios erdvės žymė – „bokštų bokštai“), Vilniaus architektūros kilimą aukštyn kaip karališkumo, aristokratizmo, dvasingumo ženklą. Pavyzdžiui, Šv. Jono bažnyčios varpinė apibūdinama kaip gigantas, nerandantis už save aukštesnio – tai primena Mačernio eilėraščio „Aš pažinau karalių tavyje“, 22 rudens soneto „Nežinau, kodėl dievai tave sukūrė...“ metaforas. Miesto erdvėje ryškinamas ir Mačernio kūrybai būdingas vitalizmo principas. Vilnius kupinas gyvybingo augimo iš senųjų šaknų – tos šaknys suvokiamos kaip gamtiškos, pagoniškos: „O kadaise tose pačiose šiandieninių bažnyčių vietose stovėjo senovės šventyklos. Jo buvo sukrautos iš rąstų, atvilktų iš girių. Tačiau ant pagrindo vėliau išaugo kiti sluoksniai, mažai bepanašūs pagrindiniam“ (*ibid.*, p. 2). Akivaizdu, kad Mačernio mąstymas etnocentriškas, kaip ir Aukštikalnytės ar Bradūno: tekste jis kalba apie Vilniaus pamatuose glūdinčią senąją lietuvišką dvasią, kuri turi ateityje įveikti visus kitus miesto sluoksnius, „svetimas dvasines sroves ir jų kombinacijas“: „Šitam margam audiny turės dominuoti lietuviški raštai“ (*ibid.*, p. 2).

Vis dėlto pasitelkiamos miesto metaforos liudija ir kitokią perspektyvą – tai Vilniaus kaip kultūriškai hibridiškos erdvės pripažinimas. Mačernis pabrėžia, kad miesto erdvė itin daugiasluoksni – ant jo senųjų pamatų per amžius buvo nuolat kuriami naujo stiliaus pastatai („Žmonės jie buvo neramūs, jie vis ką nors veikė, griovė ir perstatinėjo“), taip atsirado Vilniaus „margas audinys“, lanksčiose šešėliuotose gatvėse besislepiančias „grožio įvairumas“, „stilių grumtynės“, kurios vertinamos kaip šio miesto erdvės savitumas. Jį Mačernis (1941, p. 2) sieja su LDK bajoriškąja tradicija, kurios anaipol nenurašo kaip mirusios, primindamas „anų laikų Vilniaus šeiminkus, išdidžiuosius Vilniaus miesto bajorus, vaivadas, galinguosius hetmonus, kunigaikščius“. Išdidumas, neramus ieškojimas, geras nusimanymas „meno dalykuose“, priskiriamas Vilniaus aristokratijai, akivaizdu, rezonuoja su paties poeto laikysena ir implikuoja dvasinio artumo, o ne svetimumo santykį. Be to, Vilniaus charakteris apibūdinamas kaip skirtingų civilizacinių pradų jungtis – Mačernio (1941, p. 2) tekste suskamba Stasio Šalkauskio Vakarų ir Rytų sintezės idėja: „Vilnius tada jungė savyje vakarietišką gyvumą su rytietiška fantazija ir impulsyvumu.“ Jau cituotoje miesto panoramoje ypač išryškinama katalikų bažnyčių ir stačiatikių cerkvių bei kapinių kaimynystė, ja estetiškai gėrimasi (Romanovų cerkvė

„tarsi pakibusį danguje“, balta Šv. Dvasios cerkvė „atšviečia“ Šv. Kazimiero bažnyčią). Bradūno tekstuose katalikybės ir stačiatikybės jungtis neiškyla, o Mačernis šią jungtį pabrėžia, šiuo atveju nepaisydamas ideologinio konteksto (nacių cenzūros, antirusiškų savosios visuomenės nuotaiķų). Gali būti, kad ryškinti Rytų krikščionybės ženklus Vilniaus erdvėje skatina ir tuometis jo paties domėjimasis rusų literatūra, rusų kalbos mokymasis, Fiodoro Dostojevskio ir Levo Tolstojaus skaitymas.

Žinoma, kitakultūrių pradų įvardijimas Vilniaus erdvėje yra punktyriškas ir ribotas. Neminimi jokie žydiški ženklai, miesto panoramoje tarp bažnyčių ir cerkvių nėra Didžiosios Sinagogos, nutylimas Vilniaus geto egzistavimas (tuo metu, 1941 m. rudenį, jame vyksta žiauriausios selekcijos masinėms žudynėms Paneriuose). Viena vertus, tai išties neįmanoma dėl nacių cenzūros (straipsnis publikuotas oficialiame dienraštyje), kita vertus, Mačernio pasakojimas apie pasivaikščiojimą po Vilniaus senamiestį su draugu Pareinio vokiečiu, abiem užsimiršus ir domintis vien tuo, „kas yra estetiška ir gražu“, skamba dviprasmiškai: estetiškas užsimiršimas veikia kaip siaubingos tikrovės nutylėjimas. Vis dėlto šiame tekste greta etnocentrinio požiūrio ir estetiško miesto erdvės distiliavimo pasirodo neįprastas tapatinimasis su jo kultūrine įvairove judesys. Kitaip negu Bradūnas, Mačernis atsigręžia į LDK bajoriškąjį ir slaviškąjį paveldą, atpažįsta Vilniaus aristokratiškąją tradiciją kaip vertingą. Jo Vilniaus vizijoje juntama prasmingo santykio su kultūrinium „kitu“ paieška (tegu ir ribota). Deja, ankstyva Mačernio žūtis 1944 m. spalį nutraukė šią giją, galbūt vedusią anapus įprastinio etnocentrinio diskurso ribų.

Alfonsas Nyka-Niliūnas: nuo periferinės regos iki teksto polifonijos

Alfonso Nykos-Niliūno karo metų eilėraščiuose, panašiai kaip ir Mačernio poezijoje, tiesioginių Vilniaus ženklų nėra, pasirodo tik simbolinis miesto kaip egzistencinio nerimo erdvės vaizdinys: „Tavo miestas nerimu sunkiu užlieja mus, – / Ir negalime iš gyvo kūno jo išplėsti, / Ir išduodame už jį gimtus namus“ (eil. „Epitafija poetui“, Vilnius, 1943; Nyka-Niliūnas, 1996, p. 98). Poetiniai Vilniaus motyvai iškyla jau atsidūrus Vokietijoje, suvokiant praradimo distanciją. Pirmiausia, eilėraštyje „Vilnius: melancholiškas mano draugas purvinose pavasarėjančio priemiesčio gatvelėse ieško manęs“ (Tübingen, 1946). Tačiau nepamainomas šaltinis, žinoma, yra Nykos-Niliūno dienoraštis, kurio įrašuose nuo 1940 m. vasario iki 1944 m. birželio fiksuojama ir studentiško gyvenimo Vilniuje aplinka (universitetas, Romanistikos ir Germanistikos seminarai, Tauro g. bendrabutis, nuomojami kambariai, iškylos Žvėryne, Karoliniškėse ar Verkiuose, ...), ir bastantis patiriama topografija (konkrečios gatvės, bažnyčios, Bernardinų kapinės, Literatų g. antikvariai, Antakalnis, Neries pakrantės, ...), ir estetinė miesto erdvės pagava, jo „mistinis realumas“, kurio patyrimai nesiekia perteikiami išpūdinga poetine proza.

Nykos-Niliūno dienoraštyje Vilnius nuolat, iki pat vėlyvųjų XXI a. pradžios įrašų, iškyla kaip viena esmingiausių autoriaus savivokai ir vaizduotei vietų. Jau pirmasis Vilniaus paminėjimas 1939 m. spalio 11 d., sužinojus apie sostinės atgavimą, tampa paties subjekto virsmo liudijimu:

Pagaliau (nuo vakardienos) Vilnius mūsų! Taip! Mūsų! Eidamas gatve triukšmingoje studentų minioje galvojau: dingo tas nuolatinis ir visur esantis skausmas, sekęs mane nuo pat vaikystės, staiga užgijo ta nuolatinė maudžianti žaizda, kuri nuodijo mano gyvenimą ir dėl kurios aš visą laiką jaučiausi įžeistas. Tik dabar aš esu visiškai laisvas. [...]. Tai lyg ir galutinis išsilaisvinimo atbaigimas. Consummatum est! (Nyka-Niliūnas, 1998, p. 30)

Šiame fragmente sutampa subjektyvi ekstazė ir kolektyvinė euforija – „aš“ susilieja su „mes“ (Nykos-Niliūno dienoraštyje tai ypatinga išimtis). Baigiasi nevisavertė, trauminė būklė – subjektas jaučiasi pereinąs į asmeninės brandos ir laisvės etapą. Patiriama vienos epochos pabaiga ir kitos pradžia – šį pojūtį išreiškia vieno iš paskutinių septynių Kristaus žodžių, ištartų ant kryžiaus, citavimas lotynų kalba („Atlikta!“)⁴. Išeivijos laikotarpiu Nyka-Niliūnas savo dienoraštyje ne kartą grįžo prie Vilniaus refleksijų – tai buvęs jo iniciacijų miestas; vienas iš tų retų svajonių miestų, kuris neapvyelė; iliuzijos įsikūnijimas; vienas iš trijų miestų – kartu su Roma ir Venecija – kuriame jis norėtų gyventi (Nyka-Niliūnas, 1998, p. 236, 491; 2002, p. 593, 597, 603). Prisimenamas ir savasis specifinis karo metų santykis su Vilniaus erdve, kurį, aptardamas Bradūno ir Mačernio tekstus, apibūdinau kaip distiliavimo, estetinio išgryninimo pastangą:

Vilnius man buvo daugiau istorinis, estetiškas ir patriotinis išgyvenimas. Nežiūrint beveik penkerių jame gyventų metų, visą laiką pasiliko nerealus, nerealus dėl to, kad tai buvo svajonė, o svajonės, kaip žinoma, niekuomet neišsipildo. Net ir po kelerių metų Vilniuje man nepavyko visiškai savęs įtikinti, kad aš iš tiesų gyvenu šiame nerealiame mieste, o ne vartau jo panoramų albumą. (Nyka-Niliūnas, 1998, p. 259)

Kaip jau pabrėžta ankstesnių tyrėjų, dienoraštyje ryškus mentalinis atokumas nuo karo metų miesto realijų, principinis susitelkimas į savo kūrybinį ir skaitomų knygų pasaulį, „*ad se ipsum*“ dvasia“ (Glinskis, 2006, p. 156), „atsiribojimo strategija“ (Žukas, 2021, p. 201). Tarpkultūriniai kontaktai Vilniuje (kaip ir daugelis istorinių įvykių) minimi probėgšmais, ties jais nesusitelkiama – lyg jie būtų fiksuojami regos periferijoje. Vis dėlto tokių kontaktų yra. Pavyzdžiui, 1940 m. vasario 27 d. įrašė Nyka-Niliūnas (1998, p. 37) pasakoja, kaip drauge su bajoriškos kilmės bičiuliu poetu Jokimaičiu lanko šio lenkakalbius gimines vilniečius. Šių vizitų įspūdis fenomenaliai atkartoja Bradūno soneto „Rasuos“ motyvą – tai mirusi, naftalininė kultūra: „Dauguma jų buvo lenkiškai kalbantys ir lietuviškai jau nebemokantys ‚lietuviai‘. Visi labai mandagūs, visi trenkė naftalinu. Niekur nebuvo nė vieno jauno žmogaus, išskyrus fotografijas Lenkijos karininkų uniformomis.“ Priežastys, kodėl jaunų lenkų karininkų Vilniuje anuomet nebėra, nereflektuojamos (1939 m. Lenkiją okupavus naciams ir sovietams, jie galėjo būti žuvę, areštuoti, emigravę arba slapstytis pogrindyje). Ką tik į Vilnių atvykusiam lietuvių studentui lenkų bendruomenė atrodo iš esmės pasenusi ir sustingusi laike.

Tačiau toks santykis keičiasi. 1941 m. liepos 31 d. įrašė Nyka-Niliūnas pasakoja apie tai, kaip išsinuomoja kambarį J. Montvilos g. 13 name (dab. J. Savickio g., Lukiškių *art*

⁴ Šį dienoraščio fragmentą aptaręs Saulius Žukas pabrėžia jame „nenor[ą] nieko žinoti ir galvoti, o tik džiaugtis“ (Žukas, 2021, p. 199). Mano požiūriu, Nyka-Niliūnas jame išreiškia kur kas daugiau – tai intensyvaus tapatybės virsmo, ne tik euforinės būsenos paliudijimas.

nouveau namų kolonija). Vilniaus lenkų kultūrai čia atstovauja sena buto šeiminkė – žy-
maus XX a. pradžios istoriko ir kolekcininko Michała Brensztejnno našlė Jadwiga Brensz-
tejnowa⁵ (dienoraštyje vadinama p. Brensztejniene, ponía B.), besilaikanti retrogradiškų
luominių stereotipų, savo ištikimą ilgametę tarnaitę Elžbietą laikanti žemesnės kastos žmo-
gumi, gyvenanti praeitimi. Vis dėlto Nykai-Niliūnui, kitaip negu Aukštikalnytei, lenkiška
namų aura nelieka tik svetima egzotika. Jau pirmajame fragmente apie persikraustymą
ji palyginama su Nykos-Niliūno tuo metu skaitomo XIX a. vokiečių rašytojo Adalberto
Stifterio auklėjamojo romano (vok. *Bildungsroman*) *Bobų vasara* (*Der Nachsommer*, 1857)
atmosfera (Nyka-Niliūnas, 1998, p. 64). Anot Ritos Tūtlytės, Stifterio romanas poetui buvo
reikšmingas atradimas: jame vaizduojama seno „rožių namo“ idilė atitiko stabilios, ramios
būties ilgesį karo chaoso laike, rezonavo su Nykos-Niliūno gimtųjų namų Nemeikščiuose
vaizdiniais (Tūtlytė, 2020, p. 64, 73, 89). Taigi Brensztejnų namai kitoniški, bet ne sve-
timi – jie žadina tą pačią būties darnos nostalgiją. Bendravimas su šeiminke minimas
lakoniškai, tačiau 1942 m. lapkričio 17 d. įrašas liudija įdomų dialogą: „Ponia B. visai ne-
tikėtai padovanojo dvi Jan Vermeer van Delft reprodukcijas (*Mergaitė su perliniu auskaru*
ir *Delfto gatvelę*), prieš pat karą jos atsivežtas iš Vokietijos ar Olandijos. Kokie nuostabūs
turėtų būti jų originalai (abu Olandijoje)!“ (*ibid.*, p. 72). Iš senos bajoriškos kilmės damos
jaunas lietuvis poetas gauna dovanų Vermeerio reprodukcijas – lyg bendros europietiškos
klasikos, aukštojo meno ženklą. Toks kultūrinių mainų epizodas nėra vienintelis. 1943 m.
spalio 24 d. įrašė Nyka-Niliūnas (2002, p. 69) pasakoja, kaip apsilanko Antakalnio bute,
kuriame lenkų šeima, pabėgėliai iš Varšuvos, laiko privatų knygų antikvariatą. Lenkiškąją
aplinką čia ir vėl lydi elegiško dekadanso atmosfera: pabėgėlių ir jų pažįstamų sunėstos
knygos pardavinėjamos „siauroje, beveik iki langų prikritusioje rudenio lapų gatvelėje
(reikėjo briste bristi)“, duryse pasitinka „labai mandagus šeiminkas“. Čia autorius pirmą
kartą pamini nusipirkęs lenkišką poezijos knygą – greta rusiškų Annos Achmatovos ir
prancūziškų André Gide'o bei Paulio Valéry tomelių jis įsigyja žymios lenkų tarpukario
lyrikės Marios Pawlikowskos-Jasnorzewskos rinkinį *Surowy jedwab* (*Natūralus šilkas*,
Varšuva, 1932). Taigi su lenkų kultūra Vilniuje nebe tik atsisveikinama – mėginama pažinti
šiuolaikinę poeziją šia kalba. Beje, 1949 m. balandžio 30 d. Freiburge apsilankius knygų
išpardavime, surengtame pasiturinčiųjų kvartalo name, staiga prisimenama: „Visai kaip
tąsyk Antakalnyje“ (Nyka-Niliūnas, 2009, p. 402). Taigi Vilniaus lenkų kultūra Nykos-
Niliūno dienoraštyje iš „naftalininės“ palaipsniui tampa bendro europietiškojo kultūrinio
konteksto dalimi, tam tikrų jo reikšmių tarpininke.

Žydų kaimynystės ir šalia vykstančio Holokausto refleksijų karo metų dienoraštyje,
bent jau publikuotoje jo versijoje, beveik nėra, išskyrus porą skurdžių paminėjimų ir mi-
glotą 1941 m. rugpjūčio 19 d. užuominą, kuri gali būti susijusi su tuo metu vykusiomis

⁵ Nykos-Niliūno kambario šeiminkė Jadwiga Brensztejnowa (*née* Andrzejewska, 1875–1957), kilusi iš Si-
raičių dvaro Telšių raj., XX a. pradžioje buvo Vilniaus mokslo bičiulių draugijos ir labdaros organizacijų narė (Ilgie-
wicz, 2019, p. 265). 1938 m. padovanojo šiai draugijai turtingą savo mirusio vyro retų knygų ir rankraščių kolekciją,
kurios dalys dabar yra Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių ir Vilniaus universiteto bibliotekose. Taigi Nyka-
Niliūnas trejus metus bendravo su Žemaitijos dvarininkaitė ir žinoma Vilniaus veikėja, tačiau jos biografijos niekur
nereflektuoja. Senoji šeiminkė jam lieka simbolinė lenkiškojo pasaulio figūra, nors dienoraštyje ji prisimenama ne
kartą, pavyzdžiui, 1950 m., 1967 m. įrašuose (Nyka-Niliūnas, 1998, p. 475; 2009, p. 402).

masinėmis Utenos žydų žudynėmis (Žukas, 2021, p. 202). Tačiau Nykos-Niliūno eilėraščiuose žydiški motyvai ir aliuizijos į Holokaustą pasirodo jau paliekant Lietuvą (eil. „Praradimo simfonija“, Kaunas–Tauragė, 1944) ir pirmaisiais išėvystės metais Vokietijoje („Septintoji arba agnostiškoji elegija“, Tübingen, 1946–1947; „Vilnius: melancholiškas mano draugas purvinose pavasarėjančio priemiesčio gatvelėse ieško manęs“, Tübingen, 1946). Tai bene ankstyviausi bandymai išreikšti santykį su Holokaustu lietuvių poezijoje ir jų ėmėsi kaip tik žemininkų kartos autorius.

Ypač įdomūs poetinės vaizduotės judesiai regimi eilėraštyje „Vilnius: melancholiškas mano draugas purvinose pavasarėjančio priemiesčio gatvelėse ieško manęs“, paskelbtame 1951 m. antologijoje *Žemė* ir 1954 m. rinkinyje *Orfėjaus medis*, datuotame 1946-ųjų data. Šiame kūrinyje pirmąsyk pasirodo atpažįstama Vilniaus topografija, kurios ankstesnėje Nykos-Niliūno poezijoje nebuvo. Iš aliuizijų galima spėti, kad eilėraščio pradžioje vaizduojama erdvė – tai Užupio priemiestis ir Bernardinų kapinės („Vidudienį ant griūvančios kalvos juoduoja kapinės...“). Spėjimą patvirtina 1940 m. balandžio 12 d. įrašas dienoraštyje, kuriame kalbama apie vienišą pasivaikščiojimą pavasarį Bernardinų kapinėse. Eilėraščių ir dienoraščio fragmentą sieja visa įvaizdžių gija – galingas kapinėse siaučiantis pavasario vėjas, „greitai per dangų nešami debesys“, „keistai išsikraipę medžiai“, akinanti saulės šviesa, siauros gatvelės, vidinis pokalbis su „kitu“, vykęs šio pasivaikščiojimo metu: „Aš grįžtu siauromis gatvelėmis, tarsi kažką aplankęs, išpildęs kažkieno prašymą, beveik neliesdamas kojomis žemės“ (Nyka-Niliūnas, 1998, p. 42). Eilėraščio centre iškyla visos Vilniaus erdvės regėjimas, kurį čia cituoju iš ankstyvosios teksto versijos antologijoje *Žemė* (Bradūnas et al., 1951, p. 124):

Aš atsisedu ant drėgnos kapų tvoros, kaip mokinys prie knygos

Su iliustracijom aštrių pavasario spalvų:

Tai tavo liūdesys su bokštais danguje įsmigęs.

Ir alkanos, tapybiškos gatvelės gęsta tarp kalvų.

Gimtasias mieste! Taip. Tai tu. Paslėpęs sename Talmude upę,

Ištroškęs bėga surūdijęs žydas. Taip. Tai tu. Ir smegenim jo atvirais

Čiurlena nuostabi pavasario srovė, o kruviną jo veidą supa

Apokaliptiški namai langais siaurais.

Vilniaus erdvė eilėraščio subjektui atsiveria kaip tekstas, kaip knyga, iš kurios mokomasi. Šios knygos keliama asociacija – tai albumas („su iliustracijom aštrių pavasario spalvų“); galime atsiminti jau cituotą 1950 m. kovo 12 d. dienoraščio įrašą, jog gyvenimas Vilniuje poetui priminė panoramų albumo vartymą (Nyka-Niliūnas, 1998, p. 259). Tačiau dabar Vilniaus miestovaizdyje pasirodo ir *kita* knyga – tai „senas Talmudas“. Minėtina, kad vėlesnėje teksto redakcijoje poetas šį įvaizdį koregavo: „Paslėpęs trupančioj Gemaroj upę, / Ištroškęs bėga surūdijęs žydas“ (Nyka-Niliūnas, 1996, p. 180). Gemara – tai didžioji Talmudo dalis, rabinistiniai komentarai. Taigi nuoroda į pamatinį judaizmo veikalą nesikeičia, tačiau tampa specifiškesnė – religiniai komentarai trupa it nebegalėtų nieko paaiškinti. Ištroškusio, surūdijusio, galiausiai žiauriai nužudyto (atvirais smegenim, kruvina galva) žydo figūra albuminį pavasarišką peizažą staiga paverčia apokaliptiniu.

Gaivališko pavasario (vėjo, saulės, žalumos, polaidžio vandens) ir mirties (kapinių, trūnijimo, rūdijimo, purvo) opozicija visą šio eilėraščio erdvę daro ambivalentišką. Taigi žvelgiančiam į Vilniaus bokštų panoramą eilėraščio subjektui prireikia dvigubo patvirtinimo, kad tai tas pats jo miestas („Taip. Tai tu“). Pakilų ankstyvosios teksto redakcijos šūksnį „Gimtasis mieste!“ vėlesnėje versijoje Nyka-Niliūnas (1996, p. 180) reikšmingai pakeičia: „Žiaurusis mieste! Taip. Tai tu.“ Sustiprindamas staigaus kontrasto efektą, šiame fragmente visai išbraukia eilutę apie „tapybiškas gatveles“. Taigi Holokausto tragedijos suvokimas iš esmės išardo pirminį albuminį, estetinį subjekto žvilgsnį į Vilnių. Miesto tekstas nebeperskaitomas kaip albumas, kaip „pavasario spalvų“ iliustracijos, kai jame pasirodo žydų šventraščio rašmenys ir brutalių žudynių ženklai. Eilėraštis baigiamas itin gilaus, tačiau prieštaringo, agoniško tapatumo su miestu akcentu:

*Ieškoti magiškų raidžių, kurias rėpliodami ant žemės skaitėm,
Įaugusių krūtinėn su gyva knyga.*

(Bet tavo gatvė, jei tu kuomet nors pareitum,

Ant žemės guli, kaip pavasarį moters plaukai, nuoga.)

(Bradūnas et al., 1951, p. 125)

Ar šios magiškos raidės – iš estetiško Vilniaus albumo, ar iš trupiančio žydiško šventraščio? Ar rėpliojimas ant žemės – nuoroda į kūdikystę, ar į bejėgės, žudomos Holokausto aukos būklę? Ar gatvė, nuoga kaip moters plaukai ant žemės, – pavasariškai erotiška, ar išprievartauta ir negyva? Jau 1946 m. sukurtas Nykos-Niliūno eilėraštis liudija, kad Vilniaus tekstas įgyja polifonišką pavidalą, kuriame *kito* ženklai tampa neatskiriama dalimi, iš esmės keičiančia subjekto santykį su miesto erdve. Vėlesni žymieji karo metų Vilniui ir Holokausto tragedijai skirti jo eilėraščiai („Vilnius 1943“, 1966; „Mergaitė grįžta į Vilniaus Ghetto atsiimti paliktos lėlės (1943)“, 1986) šią kryptį tik dar labiau įtvirtins.

Išvados

Aptarti tekstai liudija, kad Vilniaus patirtis žemininkų autorių savivokai buvo itin svarbi, tačiau atsakymai į šią urbanistinę patirtį – skirtingi. Tik pirminis ką tik atvykusių studijuoti dvidešimtmečių santykis buvo panašus – etnocentrinis ir monologiškas. Vilnius buvo suvokiamas kaip savosios lietuvių kultūros brandos ir europėjimo pagrindas, per kurį lietuviškasis kolektyvinis „aš“ įgyja visavertę galią ir europietišką statusą. Kitos daugiataučio miesto kultūros į tokią egocentrišką savivoką arba nepatenka, arba į jas žvelgiama iš dominavimo (esamo ar dar tik būsimo) pozicijos. Didžiąją daugumą tuometiniame mieste sudariusi lenkų bendruomenė suvokiama kaip svetima, neaktuali ir negyvybinga, priklausanti istorinei praeičiai, negebant suprasti jos situacijos praradus valstybę. Atsiribojama ir nuo antros didžiausios mieste bendruomenės – žydų: deja, į žemininkų karo metų tekstus neprasiskverbiam nei Lietuvos Jeruzalės tradicijos, nei ją sunaikinusios Holokausto tragedijos ženklai. Iš dalies tai galima aiškinti cenzūra (oficialiai publikuotuose tekstuose), iš dalies – autocenzūra, kurią lėmė autorių savisauga, o vis dėlto tekstų, pralaužiančių šiuos barjerus, anuomet neatsirado. Visiškai nereflektuojama

baltarusių kultūra. Karo metų poetiniuose tekstuose iškyla abstraktūs simboliniai miesto vaizdiniai arba kultūriškai distiliuota Vilniaus erdvė, kurioje vyrauja lietuviškumo ir europietiško reikšmių ašis, o lokali įvairovė lieka poetinės sąmonės užribyje. Tokį savo jaunystės laikų santykį yra apibrėžusi ir Zaborskaitė: „Kaip toji [lietuvų] kultūra funkcionavo multikultūriniame Vilniuje, reikėtų specialiai patyrinti. Aš ją anuomet mačiau kaip grynai lietuvišką, neišėinančią iš savo etninių ribų. Ne todėl, kad jos intelektualinis pasaulis būtų buvęs uždaras, anaipol. Buvo brėstama, išgyvenant svarbias Vakarų kultūros vertybes“ (Zaborskaitė, 1999, p. 13).

Vis dėlto tai, kas su šiuo pirminiu santykiu žemininkų tekstuose vyko toliau, liudija nemažus vidinius jų sąmoningumo raidos skirtumus. Jaunystės santykis galėjo sustingti ir nekisti. Tai liudija Aukštikalnytės-Jokimaitienės atsiminimai, kuriuose ir po pusės amžiaus, Atgimimo metais kartojamas tas pats kultūrinis ir kalbinis antagonizmas tarp „mes“ ir „jie“. Etnocentrinio Vilniaus diskurso ribos galėjo būti nuosaikiai laisvinamos atsidūrus išėivijoje, filtruojant kitų miesto kultūrų vardus ir reikšmes (pavyzdžiui, Holokausto atmintį) – tai lėtas Bradūno kelias, kuris XX a. gale jau atrodo itin konservatyvus. Miesto kultūrinės įvairovės svarba bent iš dalies galėjo būti atpažinta dar karo metais – tai leidžia teigti subjektyvus Mačernio tapatinimasis su bajoriškąja Vilniaus tradicija, jo dėmesys stačiatikybės paveldui, nors šiuos įdomius vaizduotės judesius nutraukė ankstyva poeto žūtis. Didžiulė Vilniaus diskurso kaita po karo įvyko Nykos-Niliūno tekstuose – nuo mentalinio atsiribojimo ir periferinio „kito“ matymo pereinama prie neįprastai polifoniškos miesto erdvės poetikos ir itin ankstyvos Holokausto refleksijos.

Taigi modernaus tarpukario nacionalizmo suformuotas santykis su daugiataučiu Vilniumi žemininkų kartoje ištis kito, tačiau ši kaita nebuvo nei greita, nei visuotinė. Tai buvo tęstinis ir labai individualus procesas, vienos generacinės formulės jam nėra. Didesnį atvirumą ir kitonišką Vilniaus erdvės refleksiją skatino išėivijoje įgyta distancija, vakarietiški kontekstai, nauji asmeniniai ryšiai, ypač vilniečio, lenkų poezijos vertėjo Juozo Kėkšto įtraukimas į žemininkų ratą, jo dėka 1952 m. užmezgtas *Literatūros lankų* bendradarbiavimas su Czesławu Miłoszu. Vis tik kaitos mastas buvo nevienodas – tai rodo Bradūno ir Nykos-Niliūno pavyzdžiai. Panašus sąmoningumo pokytis buvo įmanomas ir išgyvenusioje sovietmetį kartos dalyje – jį liudija Nepriklausomybės metais rašyti Zaborskaitės autobiografiniai tekstai, kuriuose ji siekė ne tik rekonstruoti, bet ir savikritiškai apmąstyti vilnietiškąją jaunystės patirtį, atvirai įvardydamą anuometinio mentaliteto problemas: „Tai žydų klausimas. Jis nebuvo išgyventas taip, kaip turėjo. Pro jį, pro žydų likimą buvo praeita, nesuteikus jam reikiamo dėmesio“ (Zaborskaitė, 2012, p. 91).

Santykio su Vilniumi kaitą, nacionalizmo schemų laisvinimą ar peržengimą pirmiausia atskleidžia žemininkų poezija ir poetinės prozos kodu parašyti tekstai. Kaip tik juose iškyla kitos kultūros ženklų (pirmiausia – lenkų, vėliau – žydų) integracijos, interpretavimo, netipiško dialogo judesiai. Ieškodama metaforų autentiškai miesto patirčiai, poezija sukuria jungtis, vedančias anapus įprastinio diskurso ribų. Galbūt Aukštikalnytės-Jokimaitienės mąstysena nesikeitė ir todėl, kad pokariu jos poetinė kūryba nutrūko, tačiau kitų žemininkų, ypač Nykos-Niliūno, tekstuose palengva ėmė ryškėti lietuviškojo sąmoningumo kryptis, kuri XX a. gale–XXI a. pradžioje atvedė į atsivėrimą daugiataučiam Vilniaus paveldui.

Literatūros sąrašas

- Aukštikalnytė, P., 1939. Didžiosios Valandos dūžis. *Ateitis*, 4, p. 221–224.
- Aukštikalnytė-Jokimaitienė, P., 1993. *Sugrįžimai*. K. Jokimaitis, sud. Vilnius: Laukas.
- Balsevičiūtė, V., 2001. *Vytautas Mačernis ir jo karta*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Bhabha, Homi K., 1994. *The Location of Culture*. London & New York: Routledge.
- Bradūnas, K., 1943. *Vilniaus varpai*. Vilnius: [s.n.].
- Bradūnas, K., 1947. *Vilniaus varpai*. Tübingen: Patria.
- Bradūnas, K., 2001a. *Sutelktinė*. T. 1. Vilnius: Aidai.
- Bradūnas, K., 2001b. *Sutelktinė*. T. 2. Vilnius: Aidai.
- Bradūnas, K., Kėkštas, J., Mačernis, V., Nagys, H., Nyka-Niliūnas, A., 1951. *Žemė*. Los Angeles: Lietuvių dienos.
- Černiauskas, N., 2021. *1940. Paskutinė Lietuvos vasara*. Vilnius: Aukso žuvis.
- Daujotytė, V., 2021. *Žemės keleiviai. Mačernis*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Eidintas, A., Bumblauskas, A., Kulakauskas, A., Tamošaitis, M., 2013. *Lietuvos istorija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Elias, N., 1996. *The Germans*. New York: Columbia University Press.
- Elias, N., 2001. *The Society of Individuals*. New York, London: Continuum.
- Glinskis, R., 2006. *XX amžiaus lietuvių dienoraščiai: tarp literatūros ir dokumento*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Ilgiewicz, H., 2019. *Vilniaus senovės ir mokslo mylėtojai XX amžiaus pradžioje*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas.
- Jokimaitienė, P., 1992a. Apie Gediminą ir save. *Metai*, 9–10, p. 140–154.
- Jokimaitienė, P., 1992b. Apie Gediminą ir save. *Metai*, 11, p. 117–133.
- Jokimaitienė, P., 1992c. Apie Gediminą ir save. *Metai*, 12, p. 124–134.
- Jokimaitienė, P., 1993. Apie Gediminą ir save. *Metai*, 1, p. 134–142.
- Kubilius, V., 2001. *Neparklupdyta mūza: lietuvių literatūra vokiečių*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Kubilius, V., 2006. *Dienoraščiai 1945–1977*. J. Žėkaitė, J. Sprindytė, sud. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Kvietkauskas, M., 2022. Žemininkų kartos samprata ir savivoka. *Literatūra*, 64(1), p. 8–22.
- Laurinavičius, Č., ats. red., 2015. *Lietuvos istorija*. T. 10. D. 2: *Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Mačernis, V., 1941. Vilnius iš pilies bokšto. *Naujoji Lietuva*, 126, p. 2.
- Mačernis, V., 1970. *Žmogaus apnuoginta širdis*. V. Kubilius, sud. Vilnius: Vaga.
- Mačernis, V., 1990. *Po ūkanotu nežinios dangum*. V. Kubilius, sud. Vilnius: Vaga.
- Mannheim, K., 1964. Das Problem der Generationen. *Wissenssoziologie*. Berlin: Luchterhand, pp. 509–565.
- Merkys, V., 2006. *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.* Vilnius: Versus aureus.
- Mykolaitis-Putinas, V., 2022. *Dienoraštis 1938–1945*. V. Stonytė, sud. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Nyka-Niliūnas, A., 1996. *Eilėraščiai 1937–1996*. Vilnius: Baltos lankos.
- Nyka-Niliūnas, A., 1998. *Dienoraščio fragmentai 1938–1970*. Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas.
- Nyka-Niliūnas, A., 2002. *Dienoraščio fragmentai 1938–1975*. Vilnius: Baltos lankos.
- Nyka-Niliūnas, A., 2009. *Dienoraščio fragmentai 2001–2009 ir Papildymai 1940–2000*. Vilnius: Baltos lankos.
- Sirutavičius, V., Staliūnas, D., Šiaučiūnaitė-Verbickienė, J., sud., 2012. *Lietuvos žydai. Istorinė studija*. Vilnius: Baltos lankos.
- Stravinskienė, V., 2023. *Migruojantis Vilnius: 1915–1994 metai*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Tūtlytė, R., 2020. Ramios būties provaizdžiai: vieno romano pėdsakais (Alfonso Nykos-Niliūno ir Adalberto Stifterio kūryba). *Colloquia*, 45, p. 63–91.
- Venclova, T., 2019. *Lietuvos istorija visiems*. T. 2. Vilnius: R. Paknio leidykla.

- Vosyliūtė, A., 1999. Karo metų miesto kasdienybė. In: A. Lapinskienė, sud. *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939–1945*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Zaborskaitė, V., 1999. Kultūra kaip gyvybės forma mirties kontekste. In: A. Lapinskienė, sud. *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939–1945*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Zaborskaitė, V., 2012. *Autobiografijos bandymas*. V. Stonytė, sud. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Žukas, S., 2021. Eilėraštis, kuriam trūksta konteksto. Alfonso Nykos-Niliūno „Vilnius 1943“. *Semiotika*, 16, p. 186–219.